

УДК 319 (329)

ПОЛІТИКА НІМЕЧЧИНИ ЩОДО ГРУЗІЇ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Василь Чачава

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
бул. Університетська 1, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: ostapec@rambler.ru*

Охарактеризовано політику Німеччини щодо Грузії у роки Другої світової війни й суттєвий вплив на неї різних кіл грузинської еміграції. Виокремлено дві моделі майбутнього політичного устрою Кавказу, які розроблені Міністерством закордонних справ (проект Ф. Шуленбурга) і Східним міністерством (проект А. Розенберга) Третього Рейху.

Ключові слова: Друга світова війна, грузинська еміграція, Міністерство закордонних справ Німеччини, Східне міністерство, Третій Рейх, проект політичного устрою Кавказу.

Розробляючи плани військової кампанії проти Радянського Союзу керівництво Третього Рейху в особі рейхсканцлера і головнокомандувача вермахту А. Гітлера не мало цільної концепції політичного курсу стосовно народів СРСР. Унаслідок цього вже у квітні 1941 р. Міністерство закордонних справ (МЗС) Німеччини та Східне міністерство паралельно і незалежно одне від одного приступили до формування політичних планів щодо народів, які проживали на території Радянського Союзу. Концепції політики стосовно Кавказу і Грузії, створені зазначеними інституціями, мали і спільні ознаки, і відмінності, котрі обумовлені тогочасними геополітичними реаліями.

А. Гітлер не бажав давати жодних конкретних обіцянок про майбутній устрій східних територій, тому спочатку вкрай негативно сприйняв ідею залучити до тієї проблеми представників політичної еміграції народів Кавказу. Причиною такої позиції було його переконання, що німецькі війська уже до осені 1941 р. завдають вирішальної воєнної поразки Радянській імперії.

Невдача вермахту під Москвою взимку 1941р., а відтак і перспектива тривалої війни стали поворотним пунктом у східній політиці Третього Рейху. В січні 1942 р. розпочалося комплектування східних легіонів із представників національних меншин СРСР.

Отже, мета нашої статті – проаналізувати політику Німеччини стосовно Грузії у роки Другої світової війни. Для цього необхідно виконати такі завдання: висвітлити участь грузинської еміграції у формуванні політики Німеччини щодо Грузії; охарактеризувати проекти майбутнього політичного устрою Кавказу і місця в ньому Грузії, розроблені МЗС та Східним міністерством Третього Рейху.

Безпосереднім приводом, який спричинив подібну зміну в позиції Берліна щодо кавказької еміграції, був візит до Німеччини турецьких генералів А. Ердена і Х. Еркілета. Вони відвідали Східний фронт у жовтні 1942 р. з ціллю визволити з німецьких таборів для військовополонених вихідців із тюркських народів СРСР. Під час прийому в Головній квартирі фюрера генерали звернулися до нього з клопотанням про створення з військовополонених тюркського походження добровольчого з'єднання, на кшталт Мусульманського легіону періоду Першої світової війни. У наслідок цього в листопаді

1941 р. було прийнято рішення про формування Тюрксько-татарського та Кавказького легіонів. До такого процесу залучили «Комісії у справах військовополонених» створені під егідою Східного міністерства, у їхні функції, поряд з іншими, входила реєстрація радянських військовополонених за національною ознакою [7, с. 7].

Ініціатори створення таких легіонів – керівник загального відділу Головного управління політичного департаменту Східного міністерства О. фон Брайтігам та директор Кавказького відділення Г. фон Менде. В рамках даного починання емігрант Г. Магалашвілі (Магалов) був направлений у табори для радянських військовополонених, які знаходилися на території Німеччини з метою реєстрації грузин. Повернувшись із поїздки уже керівником Грузинського відділення кавказького відділу Східного міністерства, Г. Магалашвілі доручив іншим грузинським емігрантам продовжити роботу. В підсумку до весни 1942 р. його співпрацівники узагалі зареєстрували близько 18 тис. військовополонених грузин, котрі перебували у таборах на території Німеччини, Польщі й СРСР. Окрім того, самі німці скерували до спеціальних таборів приблизно 15 тис. грузин. З числа цих військовополонених і був сформований кістяк особового складу Грузинського легіону.

Г. Магалашвілі розглядав грузинські батальйони у вигляді кадрового ядра майбутніх збройних сил незалежної Грузії. Причому керівник грузинського відділення Східного міністерства розраховував, що легіонерам не доведеться брати участь у бойових діях, оскільки до часу закінчення їхнього створення Радянський Союз змушений буде капітулювати [2].

Водночас із цими заходами і МЗС, і Східне міністерство, намагаючись схилити Гітлера до згоди на формування національних представництв малих народів СРСР, приступали до залучення на свій бік представників кавказької політичної еміграції. Головним експертом МЗС зі східних, в тому числі й кавказьких питань, цілком заслужено вважався колишній посол Німеччини в СРСР, граф Ф. В. фон Шуленбург. До Першої світової війни він був німецьким віце-консулом у Тбілісі. У період Першої світової війни з його ініціативи виник і діяв Грузинський легіон німецької армії, яким Ф. Шуленбург і командував. У 1918 р. під час короткочасного перебування німецьких військ у Грузії, граф виконував обов'язки голови німецької дипломатичної місії при уряді Грузинської демократичної республіки. І хоч Ф. Шуленбург, на думку дослідників, виступав проти війни Німеччини з Радянським Союзом, це не завадило йому знову зайнятися питанням вироблення концепції політичного курсу Німеччини стосовно Кавказу. Паралельно з цим графу вдалося залучити до тієї справи низку кращих німецьких експертів із СРСР та одержати підтримку впливових представників німецької військової еліти.

Ф. Шуленбург дотримувався погляду, що стосовно народів, які населяють СРСР, Східне міністерство має відігравати порівняно обмежену роль. Одночасно всі принципи питання варто зосередити у компетенції МЗС Німеччини. У зв'язку з цим представники МЗС стверджували: Міністерство у справах окупованих східних територій може відповідати лише за політику щодо областей, уже зайнятих німецькими військами. Виробленням політичних концепцій з питання незвільнених територій, у тому числі Кавказу, повинно займатися лише зовнішньополітичне відомство Німеччини [8, с. 17]. Прагнучи збільшити сферу свого особистого впливу, міністр закордонних справ Третього Рейху Й. Ріббентроп підтримував дії Ф. Шуленбурга.

Один з найближчих співробітників Ф. Шуленбурга, Ганс фон Герварт, залишив докладний опис політичних проєктів шефа: «На відміну від партії, яка мала намір, у

випадку перемоги Німеччини, дати Росії й Україні статус колоній, Ф. Шуленбург хотів надати росіянам і українцям право на самовизначення. Він був переконаний, що Радянський Союз може бути переможений лише руками самих росіян. Бойові дії варто було перетворити на громадянську війну. Плани Ф. Шуленбурга були такі. Спочатку Німеччина повинна була сприяти формуванню самоврядування на окупованих територіях, потім – створенню Російського антирадянського уряду, після чого необхідно було підтримати такі ж уряди національних меншин. Ці уряди мали бути визнаними Німеччиною союзниками. З ними необхідно було належним способом співпрацювати, урочисто оголосивши про відсутність усіяких територіальних претензій. Під німецькою егідою і на основі рівноправності потрібно було забезпечити вступ цих урядів до Європейського об'єднання. У випадку, коли ідея об'єднання народів Росії виявилася би сильнішою за бажання незалежності, тоді Ф. Шуленбург підтримав би ідею російської союзної держави з широкою автономією національних меншин. На відміну від А. Гітлера й А. Розенберга, він був глибоко переконаний: «керівна роль у такій державі й у майбутньому залишиться за великоросами» [6, с. 242–243]. Поряд з цим, Г. фон Герварт зауважував: Ф. Шуленбург виступав за створення незалежних держав Грузії та Вірменії, оскільки відчував велику симпатію до грузинів, знаючи, що вони вбачають у Німеччині доброго друга та природного гаранта своєї незалежності.

Знову ж таки, коли Ф. Шуленбург після перемоги Німеччини допускав можливість збереження Російської імперії на основі конфедерації, то міністр у справах окупованих східних територій А. Розенберг дотримувався діаметрально протилежного погляду. Балтійський німець за походженням (народився в 1893 р. у м. Ревелі), він належав до пригноблених національних меншин Російської імперії та на власному досвіді відчув політику насильницької русифікації й великоросійського шовінізму, характерного для останнього періоду існування імперії Романових. Маючи вплив на Фюрера як один зі «старих бійців» НСДАП, А. Розенберг ще в 1921 р. писав про необхідність підтримки прагнення до незалежності неросійських народів СРСР унаслідок поділу території Російської імперії на національні держави. Це в майбутньому звільнило би Німеччину від можливостей постійного тиску зі Сходу [10, с. 125].

У праці «Майбутній шлях німецької політики» (1927 р.), А. Розенберг акцентував на необхідності встановлення найтісніших німецько-українських зв'язків і відокремлення Кавказу від Росії. Це, на його думку, означало прихід нової ери німецько-грузинських відносин [12, с. 97]. На його геополітичне мислення значно впливали концепції, які за суттю не мали нічого спільного з расистською ідеологією і практикою німецького націонал-соціалізму. Рішуче виступаючи рішучим проти російського імперіалізму, А. Розенберг прагнув покласти край експансії Кремля, відокремивши від Радянської імперії її неросійські території, і у такий спосіб, оточити її низкою нових держав, котрі перебувають під протекторатом Німеччини і утворюють потужний санітарний кордон на шляху можливого відродження Російської імперії.

З московським імперіалізмом передбачалося покінчити через створення рейхскомісаріатів «Остланд» (Прибалтика і Білорусь), «Україна», «Кавказ» і «Туркестан» (Центральна Азія). Територія Росії мала бути у межах природних етнічних кордонів російського етносу, який тим самим втрачав у майбутньому можливість загрожувати незалежності сусідів. Згаданий геополітичний проект, за винятком тези про провідну роль Німеччини й окремих незначних аспектів, повністю повторював добре відому концепцію руху «Прометей», створеного під польською егідою. До нього переважно належали представники лівого крила політичної еміграції малих народів СРСР, котрі

підтримували ліберальні та демократичні ідеї. Безперечно, в зовнішньополітичному сенсі рух «Прометей» орієнтувався на Польщу і країни Західної демократії. Такий несподіваний факт очевидного впливу польської геополітичної думки на зовнішньополітичну концепцію одного з провідних ідеологів націонал-соціалізму варто розглядати, на нашу думку, як вплив емігрантів з близького оточення А. Розенберга. Про одного з них, грузина О. Нікурадзе, скажемо окремо. Скерований на навчання до Німеччини урядом незалежної Грузії в 1918 р., О. Нікурадзе після радянізації країни, залишився в Мюнхені. Незабаром він установив тісні контакти і зі самим А. Розенбергом, і з його другом, балтійським німцем А. Шікеданцом, призначеним 1941 р. А. Гітлером імперським комісаром Кавказу. Член партії з 1934 р., О. Нікурадзе спочатку працював у зовнішньополітичному відділі НСДАП очолюваному А. Розенбергом, а потім, після створення Східного міністерства, його призначили директором Дослідницького інституту Континентальної Європи.

О. Нікурадзе, маючи основну фізичну освіту, був високоосвіченою людиною. Написані ним під псевдонімом А. Зандерс геополітичні й історичні дослідження публікувались у Мюнхені [13; 14; 15]. Поєднуючи грузинський патріотизм із геополітичною теорією «великих просторів» К. Гаусхофера, послідовником котрого він вважався, О. Нікурадзе сформулював політичну концепцію. За нею, грузинам відводилася центральна роль у рамках проєктованої ним Кавказької конфедерації під егідою Третього Рейху. На думку О. Нікурадзе, Грузія зі своїм найчистішим у расовому сенсі населенням, географічно посідає центральне місце в регіоні й має особливе покликання до регіонального лідерства. Вона на Кавказі повинна відігравати таку ж геополітичну роль, як Німеччина в Європі. Під певним впливом О. Нікурадзе, в квітні 1941 р. і А. Розенберг розробив геополітичну концепцію Кавказу під німецьким протекторатом [15, с. 156–158].

Зазначаючи, що Кавказ із його величезними нафтовими запасами має ключове значення для Німецької імперії, А. Розенберг у зв'язку з цим пропонував створення на Кавказі рейхскомісаріату, який ввів би у свій склад п'ять генеральних комісаріатів і дві головні області. Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ, а також козачі території Кубані й Терека мали бути генеральними комісаріатами, а Вірменія з Калмикією отримували нижчий статус головних областей.

З метою забезпечення взаємної геополітичної інтеграції територій рейхскомісаріату «Кавказ» і «Україна» кордон між ними повинен був пролягати у верхів'ях Волги в районі м. Саратова. Кавказ, за планом А. Розенберга, мав стати інтегральною частиною санітарного кордону, що перебуває під протекторатом Німеччини і стримуватиме експансію Кремля у південному напрямку. Незважаючи на призначення на посаду імперського емісара Кавказу свого друга і протеже Л. Шікеданца, А. Розенберг рекомендував надати владу на місцях переважно місцевому населенню. Самі німці повинні мати в регіоні мінімальну кількість чиновників. Так, за німецькою стороною зберігалось право арбітражного вирішення конфліктів у випадку коли такі виникали між місцевими народами [4, с. 227–231].

Складаючи проєкт зі створення цього рейхскомісаріату, А. Розенберг виходив з давно існуючої ідеї Кавказької конфедерації, яка, враховуючи етнічну мозаїчність Кавказу, об'єктивно кажучи, і нині становить єдину можливість збереження миру, стабільності й економічного процвітання регіону.

Розглядаючи концепцію А. Розенберга в історичній ретроспективі, простежуємо її певну подібність із проєктом Південно-Східного Союзу, висунутим у серпні 1918 р.

отаманом Донського козачого війська генералом П. Красновим. Згідно з проектом Південно-Східного Союзу, на території Кавказу та Південної Росії планувалося створення конфедеративної держави у складі Донського, Кубанського і Терського козачих військ, території Союзу горян Північного Кавказу, Калмикії, а також південнокавказьких республік Грузії, Вірменії й Азербайджану. Це був проект достатньо великого державного утворення з усіма економічними ресурсами, необхідними для незалежного існування. У вересні 1918 р. проект Південно-Східного Союзу був поданий на розгляд німецького імператора Вільгельма II, який його цілковито підтримав [1, с. 78]. Різниця полягала лише в тому, що до складу рейхскомісаріату Кавказ не входила територія Донського козацького війська. Отже, у концепції А. Розенберга простежувалася спадкоємність німецької геополітичної думки та враховувався досвід кавказьких інтеграційних проектів, які існували в період Першої світової війни. Значною мірою відображаючи погляди О. Нікурдзе, А. Розенберг акцентував на необхідності надання Грузії провідної ролі в кавказькому регіоні: «Серед усіх кавказьких народів, найвагомішу керівну роль, виявляючи найсильнішу енергію, безсумнівно, відігравали грузини. Відповідно столицею рейхскомісаріату за логікою речей, може бути лише Тбілісі. Одночасно Тбілісі є і столицею грузин – найсильнішого народу Кавказу. З цим пов'язана і з морального, і з політичного погляду виправдана необхідність надати грузинам роль господарів федерального керівництва, передавши їх представникам посаду постійного голови федеративного уряду майбутнього Кавказу» [4, с. 228].

Уже в 1941 р. на посаду генерального комісара Грузії був призначений бригаденфюрер СА О. Годес. Нове призначення він сприйняв із великою відповідальністю. Напередодні битви за Кавказ О. Годес разом з набраними ним для свого майбутнього апарату співпрацівниками займався складанням великої кавказької бібліотеки, збором картографічних матеріалів та наочних посібників з Кавказу, студював основи історії народу, яким у майбутньому йому належало керувати. Виданий О. Годесом атлас Грузії цілком можна зараховувати до кращих праць, котрі вийшли в Третьюму Рейху про Кавказ. Зібрані у такий спосіб книги і матеріали надалі принесли користь, оскільки були роздані в польові бібліотеки кавказьких легионів [8, с. 17].

Один з найближчих співробітників А. Розенберга – О. фон Бройтігам згодом зазначав: причина підтримки міністром у справах окупованих східних територій плану звільнення малих народів СРСР від влади Кремля ґрунтувалась на об'єктивних геополітичних чинниках, а не на «фанатичній ненависті» А. Розенберга до Росії: «Розенберг побоювався, що в майбутньому Росія, поступово досягнувши піку економічного розвитку зі своїм швидко зростаючим населенням, становитиме дедалі більшу небезпеку для Західної Європи, незалежно від типу політичної системи, яка буде притаманна їй. Протистояти цьому можна лише, відокремивши неросійські народи від великоросійського простору, закріпивши за ними широку політичну самостійність. Отже, до плану зі знешкодження Росії внаслідок її поділу на національні держави нас спонукали цілком реальні обставини» [3, с. 5].

За свідченням іншого високопоставленого чиновника Східного міністерства – П. Клейста, А. Розенберг вважав створення рейхскомісаріатів «Україна», «Кавказ» і «Туркестан» тимчасовим явищем, зумовленим потребами військового часу. Після закінчення війни згадані комісаріати мали бути перетворені на незалежні держави з подальшим введенням їх у майбутнє Європейське співтовариство народів [5, с. 142].

Досі невідомі думки самого фюрера щодо майбутнього устрою Кавказу. Але в одному думки А. Розенберга й А. Гітлера збігалися: з військових, політичних та економічних причин Кавказ мав бути назавжди звільнений від влади Росії [11, с. 389].

Як і варто було очікувати, створення у рамках різних міністерств Третього Рейху проектів і концепцій політики Німеччини стосовно народів СРСР, урешті-решт переросло у відкрите суперництво Й. Ріббентропа й А. Розенберга. Становище погіршувався ще й тим, що і Ф. Шуленбург, і А. Розенберг у діяльності опиралися на різні групи кавказьких емігрантів. Уже восени 1941 р. у рамках очолюваного Г. фон Менде кавказького відділу Східного міністерства було створено грузинське відділення. Керівником цієї структури був призначений близький друг А. Розенберга і О. Нікурадзе – Г. Магалашвілі (Магалов). Співробітниками Г. Магалашвілі, котрі об'єдналися у сформовану ним і О. Нікурадзе політичну організацію – Грузинську націонал-соціалістичну групу, були переважно грузинські емігранти, які на той час проживали в Німеччині – В. Цхомелідзе, В. Тогонідзе, А. Гамсахурдіа та ін. [2].

Підсумовуючи розглянуті питання, доходимо таких висновків. Суттєвий вплив на політику Німеччини щодо Грузії у роки Другої світової війни мала грузинська еміграція, неоднорідна у поглядах. Вона підтримувала різні напрями політики, яку розробляли Міністерство закордонних справ та Східне міністерство Третього Рейху. До відомих особистостей зі середовища грузинської еміграції можна зарахувати Г. Магалашвілі, О. Нікурадзе, В. Тогонідзе, А. Гамсахурдіа та ін.

Стосовно майбутнього політичного устрою Кавказу та місця в ньому Грузії, то вирізняються два проекти, розроблені Міністерством закордонних справ та Східним міністерством Німеччини. Проект першого – Ф. Шуленбурга ґрунтувався на тому, щоби дати народам СРСР право на самовизначення з подальшим визнанням Німеччиною суверенних держав і приєднанням їх до Європейського об'єднання. У випадку небажання створювати окремі держави, Ф. Шуленбург схилявся до можливості утворення російської конфедеративної держави з широкою автономією національних меншин. Натомість другий проект – А. Розенберга вважав за необхідне відокремлення Кавказу від СРСР і створення Кавказької конфедерації, в якій Грузії буде відведена провідна, організуюча роль господарів конфедеративного керівництва. Оскільки Ф. Шуленбург і А. Розенберг опиралися на різні групи кавказької еміграції, то це позначилося на суперництві між ними.

Отже, політика Німеччини щодо Грузії у роки Другої світової війни була неоднозначною і на неї суттєво впливала потужна грузинська еміграція.

Список використаної література

1. *Авалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918–1921 г. / З. Авалов. – Париж, [б. и.], 1924. – 354 с.*
2. *Дело по обвинению В. Д. Тогонидзе // Архив Министерства внутренних дел Грузии (АМВД). – Тбилиси, – ф. № 6, арх. дело № 8166, л. 40–43.*
3. *Bräutigam von O. Erfahrungen mit den Freiwilligen aus dem russischen Raum im Kampf mit den Bolschewismus 1941–1945 / O. von Bräutigam. – München: Sammlung «Thorwald-Material»; Institut für Zeitgeschichte (IFZ), 1950, – Juni. – S. 5.*
4. *Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies / A. Dallin. – London: McMillan, New York: St Martin's Press, 1957. – 327 p.*

5. *Kleist P.* Zwischen Hitler und Stalin 1939–45 / P. Kleist. – Bonn: Athenäum-Verlag, 1950. – 215 s.
6. *Herwarth H.* Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte Zeitgeschichte 1931 bis 1945 / H. Herwarth. – Frankfurt-am-Main; Berlin, Wien, 1982. – 297 s.
7. *Mende von G.* Die Nationalkomitees der Völker aus der Sowjetunion während des deutsch-sovjertischen Krieges / G. von Mende // Наследие Г. фон Менде. – Oslo. – S. 7.
8. *Mende von G.* Die kaukasische Vertretungen in Deutschland während des Zweiten Weltkrieges: Наследие Г. фон Менде / G. von Mende. – Oslo. – S. 17.
9. *Mende von G.* Kaukasuspolitik. Наследие Г. фон Менде / G. von Mende. – Oslo. – S. 8.
10. *Molau A.* Der Ideologe des Nationalsozialismus. Eine politische Biographie / A. Molau, A. Rosenberg. – Koblenz: Verlag Siegfried Bublies. – 1993. – 176 s.
11. *Rich N.* Hitler's War Aims. The Establishment of New Order / N. Rich. – New York: Andre Deutsch, 1974. – Vol. II. – 436 p.
12. *Rosenberg A.* Der Zukunftsweg einer deutschen Aussenpolitik / A. Rosenberg. – München, 1927. – 165 s.
13. *Sanders A.* Um die Gestaltung Europas. Kontinentaleuropa vom Mythos bis zur Gegenwart / A. Sanders, A. Nikuradse. – München, Hoheneichen-Verlag, 1938. – 198 s.
14. *Sanders A.* Die Stunden der Entscheidung. Kampf um Europa / A. Sanders, A. Nikuradse. – München: Hoheneichen-Verlag, 1943. – 245 s.
15. *Sanders A.* Kaukasien. Geschichtlicher Umriss / A. Sanders, A. Nikuradse. – München: Hoheneichen-Verlag, 1944. – 298 s.

Стаття надійшла до редколегії 09.06.2015

Прийнята до друку 01.07.2015

POLICY REGARDING GEORGIA GERMANY DURING THE SECOND WORLD WAR

Vasil Chachava

*Lviv National University named after Ivan Franko
Faculty of Philosophy, Department of theory of Political Science,
Str. Universitetska 1, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: ostapec@rambler.ru*

The article gives a description of German policy with respect to Georgia during World War II. The author notes a significant effect on it of various circles of Georgian emigration. Select the two models of the future political system of the Caucasus, which are developed by the Ministry of Foreign Affairs (developer F. Schulenburg) and East Department (developer A. Rosenberg) of the Third Reich.

Key words: World War II, the Georgian emigration, Ministry of Foreign Affairs of Germany, Eastern Department, the Third Reich, the political system of the Caucasus project.

ПОЛИТИКА ГЕРМАНИИ ОТНОСИТЕЛЬНО ГРУЗИИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Василий Чачава

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки,
ул. Университетская 1, 79000, Львов, Украина,
e-mail: ostapec@rambler.ru*

Характеризуются политика Германии относительно Грузии в годы Второй мировой войны и существенное влияние на неё различных кругов грузинской эмиграции. Выделяются две модели будущего политического устройства Кавказа, разработанные Министерством иностранных дел и Восточным министерством Третьего Рейха.

Ключевые слова: Вторая мировая война, грузинская эмиграция, Министерство иностранных дел Германии, Восточное министерство, Третий Рейх, проект политического устройства Кавказа.